

Shivaji University, Kolhapur
(Under the Scheme of Research Grant for College Teachers)

Minor Research Project
Marathi

मुस्लिमांच्या आत्मचरित्रातील समाजजीवन
(मुस्लीम पुरुषांची आत्मचरित्रे)

Researcher
Dr. R. K. Shanediwan

Asst. Professor,
Shri Shahaji Chh. Mahavidyalaya,
Dasara Chowk, Kolhapur

ऋणनिर्देश

मुस्लिमांच्या आत्मचरित्रातील समाजजीवन (मुस्लीम पुरुषांची आत्मचरित्रे) या विषयावरील लघुप्रबंधाचे काम पूर्ण होत असताना या कामी मार्गदर्शन आणि सहकार्य केलेल्यांच्या संदर्भात कृतज्ञता व्यक्त करणे हे मी माझे कर्तव्य समजतो. विद्यापीठ अनुदान आयोग, दिल्ही यांनी प्रस्तुत संशोधन प्रकल्पासाठी रु. वीस हजार अनुदान मंजूर केले, याबद्दल मी त्यांचा ऋणी आहे. आदरणीय डॉ. राजन गवस सर यांनी संशोधन कसे करावे हे मला शिकवले. त्यांच्या मार्गदर्शनानुसार पीएच.डी.चा अभ्यास पूर्ण केला. या अभ्यासासाठी त्यांनी प्रोत्साहन आणि सहकार्य मनस्वी अंतःकरणाने केले.

माझ्या महाविद्यालयातील प्राचार्य डॉ. डी. आर. मोरे यांच्याशी वेळोवेळी चर्चा होत राहिल्या. त्यांच्या अनुभवाचा मला खूपच फायदा झाला. त्याच्बाबोबर महाविद्यालयातील माझे सहकारी डॉ. रत्नाकर, प्रा. दीपक वळवी, प्रा. एम. टी. सूर्यवंशी, प्रा. वराडकर, प्रा. आशा आपराद व इतर सर्व प्राध्यापक मित्रांनी सहकार्य केले. त्यांच्याशी झालेल्या चर्चेदरम्यान अभ्यासाची दिशा निश्चित करण्यास मदत झाली.

शिवाजी विद्यापीठातील मराठी विभाग प्रमुख डॉ. कृष्ण किरवले, डॉ. विश्वनाथ शिंदे, डॉ. रवींद्र ठाकूर यांनी वेळोवेळी मार्गदर्शन केले. माझ्या आई-वडिलांनी नेहमीच माझ्या पाठीवर हात ठेवला. त्यांच्या मुळेच मी आज आहे याची पूर्ण जाणीव मला आहे. माझ्यावर बंधुवत प्रेम करणारे चंद्रकांतदादा आणि रमा वहिनी, माझे बंधू प्रा. दस्तगीर शानेदिवाण, माझ्या सासूबाई प्रा. आशा आपराद, सासरे दस्तगीर आपराद, आमचे परमश्रेष्ठी साळोखेमामा, आमचे कुटुंबमित्र सुभेदारसर, भावजय वहिदा शानेदिवाण, बहिणी-मेहुणे, मेव्हण्या-साढू आणि मित्र परिवारांचे सहकार्य नेहमीच लाभले.

माझ्या महाविद्यालयातील शिवाजी ग्रंथालयाच्या सर्वच कर्मचारी मित्रांनी नेहमीच सहकार्य केले. श्री. धावारे, श्री. आनंदा शिंदे, शोभा राऊत, विजय लाड, पी. आर. धोडिराम, कुंडलीक, बाळू यांनी बहुमोल सहकार्य केले. त्यांचा मी ऋणी आहे.

माझा लघुप्रबंध अत्यंत सुबक रितीने टंकलिखित करण्याची जबाबदारी आमचे कुटुंबमित्र, प्रज्ञा प्रिंटिंग प्रेसचे मालक श्री. प्रफुल्ल डबीर यांनी घेतली आणि निश्चित केलेल्या वेळेमध्ये अतिशय चांगले संगणकीय टंकलेखन करून हा प्रबंध पूर्ण करण्याच्या कामी बहुमोल सहकार्य केले त्याबद्दल मी त्यांचा मनापासून आभारी आहे.

माझी पत्नी सौ. शर्मिला आणि कन्या सोनिया यांच्यामुळेच मी हे काम पूर्ण करू शकलो. पी.एच.डी.च्या अभ्यासादरम्यान या दोघींनीही माझी सर्वांथिने काळजी घेतली होती. या अभ्यासाच्या वेळीही त्यांनी तीच भूमिका ठेवली. त्यांनी माझ्याशी वेळोवेळी चर्चाही केली. याचा खूप चांगला परिणाम झाला हे कृतज्ञतापूर्वक नमूद करतो. मी या सर्वांना मनापासून आभारी आहे.

अनुक्रमणिका

प्रकरण	शीर्षक	पृष्ठ क्र.
पहिले	आत्मचरित्र वाङ्मय प्रकार : संकल्पना व वैशिष्ट्ये	१-२६
दुसरे	मुस्लीम पुरुषांची आत्मचरित्रे अ) जाग्या झालेल्या सावल्या ब) मुस्लिम महार क) जिहाद ड) क्षितिजे अपार इ) कोकरूड ते बर्मिंगहॅम	२७-१८
	उपसंहार	१९-१०४
	संदर्भ ग्रंथ सूची	१०५-१०६

ਉਪਸੰਹਾਰ

ੴ

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडाने समाजाच्या विविध घटकांना अधिक सजग केले. स्वातंत्र्याच्या जाणिवेने व्यक्ती आणि समाजमन व्यापक अनुभवांनी समृद्ध बनले. नवभारताच्या उन्नती आणि विकासाच्या दृष्टीने विविधांगी पावले उचलली जावू लागली. विज्ञान, तंत्रज्ञानाबरोबर औद्योगिक क्रांतीचा अनुभव भारतीयांनी घेतला. घटनेने मूलभूत कर्तव्यांबरोबर अधिकार आणि हक्काची जाणीव करून दिली. स्वातंत्र्याने केवळ 'स्वतंत्र' तेची मांडणी केली नाही तर अभिव्यक्तीचे महत्त्वपूर्ण स्वातंत्र्य बहाल केले. यामुळे भारतीय मन आणि माणूस धीटपणे आपला विचार सांगू लागला, लिहू लागला. महाराष्ट्राच्या जडणघडणीमध्ये ही प्रक्रिया स्वातंत्र्यपूर्वकाळापासून सुरु होती. फुले, आगरकर, शाहू आणि पुढील काळात डॉ. आंबेडकर यांच्या कृतीशील विचारांचा संपन्न वारसा महाराष्ट्राला लाभला. समाजाला पुरोगामी दृष्टी देण्याबरोबर पूर्वपंपरांची चिकित्सा करण्याची वृत्ती या समाजसुधारकांमुळे बळावली. स्वाभाविकपणे याचा प्रभाव साहित्यावर झाला. हा प्रभाव घेऊन विसाव्या शतकातील साहित्याची प्रभावीपणे मांडणी होऊ लागली. मराठी साहित्यावरील हा प्रभाव विविधांगी आणि समाजजीवनाचे कंगोरे ठळक करणारा आहे.

विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात फुले, महात्मा गांधी यांच्या प्रभावाने साहित्याचा आशय, विषय आणि अभिव्यक्तीच्या पद्धतीमध्ये अमूलाग्र बदल झाले. पारंपरिक विषयांबरोबर नव्या जाणिवा व्यक्त होऊ लागल्या. शहरी भागावर स्थिरावलेले साहित्याचे केंद्र ग्रामीण भागाकडे सरकले. ग्रामीण समाज, विविधांगी वैशिष्ट्यांसहित साहित्यातून मांडण्याची प्रक्रिया सुरु झाली. कथा, कादंबरी, कवितेच्या अंगानी व्यापक अवकाश साहित्याच्या परिघावर आणले. गेल्या शंभर वर्षात ग्रामीण साहित्याची ही चळवळ अधिक सजगतेने मार्गक्रिमण करीत असून महाराष्ट्राच्या वेगवेगळ्या भौगोलिक क्षेत्राचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या साहित्यिकांनी अनुभवाच्या पातळीवर या साहित्याला समृद्ध केले आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या अभ्यासपूर्ण चिंतनात्मक विचारांनी भारतीय समाजमनाची पकड घेतली. दीर्घकाळ दलित समाजावर होत असलेल्या अन्यायाविरोधात आवाज उठविताना या समाजाला 'माणूस' म्हणून उभं राहण्याची ताकद, जिह्वा आणि आत्मविश्वास दिला. विसाव्या शतकातील डॉ. आंबेडकरांचा विचार केवळ महाराष्ट्रीय पातळीवरच नव्हे तर राष्ट्रीय पातळीवर क्रांतिकारक ठरला. यामुळे दीर्घकाळ भारतीय समाजकारणाच्या मुख्य प्रवाहापासून दूर असणारा दलित समाज मुख्य प्रवाहात आला. राजकीय, सांस्कृतिक आणि सामाजिक समानतेचा आक्रमकपणे आग्रह धरणाऱ्या दलित समाजाने शिक्षणाला आपलेसे केले. नवा विचार समजून घेतला आणि आपल्या विचारांना, अनुभवांना साहित्याच्या माध्यमातून व्यक्त करण्याचा प्रस्ताव सुरु केला. विसाव्या शतकाने साहित्याच्या क्षेत्रातील ही क्रांती अनुभवली. एक नवे अनुभव विश्व प्रामाणिक कथनाने मराठीच्या परिघावर आले.

ग्रामीण, दलित या अंगांनी समृद्ध झालेले साहित्य समाजातील विशिष्ट वर्गाचे प्रतिनिधित्व करीत आहे. साहित्याच्या पूर्वसुरींना या वाङ्मयीन प्रवाहांनी बळ दिले, या प्रवाहांनी

ज्ञेष्ठित, उर्लिंग्टन समाजाच्या अनुभव विचारानी मराठी साहित्याच्या कक्षा रुद्वलत्या. अर्थात श्री प्रक्रिया एवढ्यापुर्ती मर्यादित राहिली नाही. ग्रामीण आणि दिलित या मुऱ्य प्रवाहबाबोवर लहान लहान समाज घटकानाही आपले जगेसे साहित्यातून माडावे असे वाढू लागले. विशेषत: १९५० नंतर अशी मानसिकता बळावू लागली. याचा परिणाम होवून वेगवेगळे जातीसमूह अभिव्यक्त होवू लागले. ख्रिस्ती, जैन, आदिवासी, श्रीवादी, जनवादी अशा अंगांनी लेखन होवू लागले. यामध्ये १९८० च्या दशकात मुस्लिम मराठी साहित्याची भर पडली. आज मराठी साहित्याचा प्रयत्न केला. महाराष्ट्रातील मुस्लिम समाज आणि या समाजाचे अंतरंग टिप्पाना संग्रिंय समाजजीवनाचा अनुभव माडण्यात या लेखकांना कमालीचे यश मिळाले आहे. मुस्लिम लेखकांच्या या कामाप्रियेची अभ्यासक आणि संशोधकांनी दखलही घेतली आहे. ही बाब साहित्याच्या भविष्यकालीन वाटचालाच्या संदर्भात महत्वपूर्ण आहे. असे असले तरी एक बाब नेंद्रवाकीशी वाटते की, मुस्लिम आत्मचीतिकारांचे योगदान फारसे लक्षात घेतले गेले नाही. या आत्मचीतिरांचे स्वरूप पाहथ्याभागोदर ‘आत्मचीत्र’ या वाइम्यप्रकाराचे स्वरूपविशेष पाहणे उचित ठरावे.

पुरुषांच्या सात आत्मचीत्रांमध्ये विविध चलवळींशी संबंध असणारे अजीज नदाफ, हुसेन जमादार, इब्राहिम खान, सच्यदभाई आहेत, प्राचार्य अतार व लतीफ मगदूस शिक्षणक्षेत्राशी तर हुसेन दलवार्डी राजकरणाबाबोवर समाजकरणात कार्यरत आहेत. सच्यदभाई व्यतीरिक्त सर्वांनी उच्चविद्या घेतलेली आहे. आत्मचीत्र लेखनामार्गील भूमिका सर्वांनीच माडलेल्या आहेत. आपण जे काही जालो, जगताना जो संघर्ष केला त्याचा परिचय लोकांना ज्ञावा हा लेत् प्रथमदर्शनी सर्वांनीच व्यक्त केला आहे. इब्राहिम खान आणि सच्यदभाईंनी मात्र आपल्या आयुष्यातील कोणती बेदना सलते आहे याचे चित्रण करण्याच्या हेहूने लेखन केल्याचे म्हटले आहे. इब्राहिम खान यांच्या आजोबांनी इस्लामचा स्वीकार केला. पण इस्लामवासियांनी सन्नानाची वागणूक दिली नाही ही खंत खान यांना बोचते आहे. बहीण खतिजाच्या तलाकमुळे अस्वस्थ आणि बेचैन झालेले सच्यदभार्डी सुधारणावादी टृटीकीलोन घेऊन चलवळ उभी करात. या चलवळीचा इतिहास मांडण्याबाबोवर आपला संघर्षही कथन करतात. हुसेन जमादारांनी आपल्या दीर्घ विवेचनात इस्त्याम, शायित, तलाक, नमाज, आदिसंदर्भात विवेचन करून नवा विचार माडणे म्हणजे ‘जिहाद’ करणे असे म्हटले आहे. अजिज नदाफ यांनी भूतकाळातील आठवणींना सावल्या म्हटले असून आयुष्याच्या उत्तरकाळी त्याचे स्मरण केले आहे. अब्दुलगणी अतार, हुसेन दलवार्डी व लतीफ मगदूस यांनी आपल्या कौटुंबिक माहितीसह कार्याचा परिचय करून दिला आहे.

मुस्लिम पुरुषांची आत्मचीत्रे प्रामाणिक हेतूने लिहिलेली आहेत. संमिश्र समाज व्यवस्थेत आपले जगेसे कसे आहे, आपला समाज, कुटुंब याचे संबंध कसे आहेत, कौटुंबिक पातळीबाबील मर्याद, व्यावसायिक स्तराबाबील ओढाताण या बाबी आत्मचीत्रिकार माडतात.

अनुभवाने यांचे जीवनविषयक चिंतन निर्माण झाले आहे. यातून कुठेही आत्मप्रौढीची अथवा आत्मगैरवाची भावना जाणवत नाही. उलट इतरांसंदर्भातील कृतज्ञतेची भावना व्यक्त करण्याची वृत्ती जाणवते. आपले जीवन मांडताना समाजजीवनाचे काही संदर्भ या लेखकांनी निर्हेतुकपणे मांडले आहेत.

मुस्लिम सत्यशोधक चळवळीचा समग्र इतिहास आणि वाटचाल काही आत्मचरित्रांतून समजून घेता येतो. विशेषत: ‘दगडावरची पेरणी’तून सय्यदभाईंनी या मंडळाची जन्मकथाच सांगितली आहे. मुस्लिमांसंदर्भात पुरोगामी विचारांचा प्रचार आणि प्रसार करण्याच्या हेतूने निर्माण झालेली ही चळवळ सय्यदभाईंच्या आयुष्यातील एका घटनेने आकारास आली. ही नवी माहिती या आत्मचरित्रातून मिळते. त्याचबरोबर बाबा आढावांनी या मंडळाचे नाव सुचविले ही बाबाही चळवळीतील पुरोगामी विचारवंतांचा सहभाग निर्दर्शनास आणून देणारी आहे. या चळवळीत प्रत्यक्ष काम करणाऱ्या सय्यदभाई, हुसेन जमादार आणि मेहरुन्निसा दलवाई यांच्या जीवन प्रवासात या संदर्भातील विविध तपशील अनुभवता येतात.

हुसेन जमादारांनी या चळवळीतील आपला सहभाग अधोरेखित करताना विविध आंदोलने, मोर्चे, निवेदने, हमीद दलवाईचा सहवास, त्यांच्या विचारांची दिशा, चळवळीचे यश-अपयश याबाबी विस्तृतपणे मांडल्या आहेत. मेहरुन्निसा दलवाई यांच्या लेखनाचा केंद्र हमीद दलवाई यांच्यावर स्थिरावलेला आहे. हमीद दलवाई ही व्यक्ती विचार आणि कृतीच्या पातळीवर वाढळी होती. पत्नी म्हणून हमीद दलवाईशी असणारा संबंध मांडताना, कार्यकर्त्याची घडण्ही दलवाईंनी टिपलेली आहे. संघटना उभी करणे खूप जिकिरीचे काम आणि मुस्लिम सुधारणा डोळ्यासमोर ठेवून अशी संघटना उभी करणं तर महाकठीण. पण हमीद दलवाईंनी हे शिवधनुष्य पेलण्याचा प्रयत्न केला. मुस्लिम सत्यशोधक मंडळाचे मार्गदर्शक म्हणून काम करताना विविध आघाड्यांवर हमीद दलवाई कसे लढले, या लढाईत त्यांच्या सोबत कोणकोण होते, विरोध करणाऱ्यांचा विरोध कोणत्या टोकापर्यंत होता याचा वेध मेहरुन्निसा दलवाई यांनी घेतला आहे. हमीद दलवाईंच्या विचार व कार्यावर श्रद्धा असणाऱ्या लेखिकेने हमीद दलवाईंची चळवळ आपल्यापरीने पुढे चालविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

मेहरुन्निसा दलवाई, हुसेन जमादार आणि सय्यदभाई मुस्लिम पुरोगामी चळवळीचे साक्षीदार आहेत. त्यांचे योगदान निश्चितच प्रेरणादायी आहे. एकविसाव्या शतकातील नवयुवकांनी नव्या विचारांची कास धरली तर त्यांना त्यांची पूर्वपरंपरा निश्चितपणे या आत्मचरित्रांतून शोधता येईल.

मुस्लिम समाजामध्ये मूर्तीपूजेला स्थान नाही. अल्लाहचे अस्तित्व स्वीकारून त्याच्यावर निष्ठा हीच जीवनप्रणाली माऱ्य झालेली आहे. कुराणातील तत्त्व आणि विचार अंतिम मानला जातो. ही इस्लामची धारणा आहे. परंतु महाराष्ट्रीय समाजजीवनात याची काटेकोरपणे अंमलबजावणी शक्य नाही. बहुसंख्यांक हिंदूबरोबर दैनंदिन व्यवहार होत असल्यामुळे धार्मिक धारणांमध्ये तडजोड करण्याची भूमिका बहुतांशी सर्व लेखकांनी घेतलेली आहे. त्यामुळेच पंढरपूरच्या विठ्ठल मंदिरासमोरच्या परिसरात देवाच्या पूजाअर्चेचे साहित्य विकण्यामध्ये अजिज

नदाफ आणि त्यांच्या कुटुंबियांना आक्षेपार्ह वाटत नाही. हुसेन जमादाराना निपाणा व काल्हापूर परिसरातील आपले वास्तव्य मांडताना सहकाऱ्यांच्या ‘मावंद’चा उल्लेख केला आहे. अब्दुलगनी अत्तारांच्या घरातील संस्कार हिंदू तसेच इतर धर्मियांतून घडलेले आहेत. मेहरुनिसा दलवाईना मानसिक आधार देणाऱ्यांमध्ये मुस्लिमांपेक्षा हिंदूंचाच अधिक सहभाग आहे तर आशा आपरादांनी आपल्या गल्लीतील विविध जातीधर्माच्या लोकांबरोबरचा आपला सहवास अधोरेखित करताना विविध सण, उत्सवातील आपला सहभाग मांडला आहे. खातूनबी मत्तिकोप यांची पतिच्या नोकरीनिमित्ताने वेगवेगळ्या शहरात भटकंती होत असे. त्यातून विविध स्तरावरील लोक आणि समाजाचा संबंध येत राहिला. या सर्वच लेखकांनी मुस्लिमांव्यतिरिक्त त्यांच्या जीवनातील इतर समाजाचे स्थान अत्यंत कृतज्ञ भावनेने मांडले आहे.

हिंदू आणि मुस्लिम समाजाचा संबंध दीर्घकाळापासून आहे. ही सर्व कुटुंबे गावाच्या वेशीच्या आत राहतात. मुस्लिम समाजाची लोकसंख्या लक्षात घेता ग्रामीण भागात गावातील या समाजाचे अस्तित्व एकाद-दुसऱ्या घरापुरते मर्यादित आहे. अशा परिस्थितीत ही कुटुंबे आपले स्वतंत्र अस्तित्व ठेवण्यापेक्षा मोठ्या समुदायाशी जुळवून घेताना दिसतात. त्यामुळे ईद बरोबर दसरा, दिवाळी या सणांसंदर्भातील भावना सात्विकतेची आहे. पावित्र आणि मांगल्याचा अनुभव घेण्याची वृत्ती या समाजामध्ये जाणवते. या लेखकांच्या अनुभवातून सहजीवनाचे अत्यंत सुखावह असे चित्र अनुभवावयास येते.

मुस्लिम आत्मचरित्रिकारांनी मुस्लिम समाजवास्तवाचाही विस्तृत आलेख मांडला आहे. त्यामुळे नमाज, कलमा, ईद, विवाह यासंदर्भातील तपशील बारकाईने येतात. धर्मसंस्कारांच्या बाबतीत बालपणापासून वडिलधाऱ्यांचे जगणे नजरेसमोर आहे. धर्मतत्त्वाप्रमाणे पाच वेळची नमाज नसली तरी या संदर्भातील सजगता आहे. नदाफ, जमादार, आपराद यांनी मोहरम तसेच ईदचे विस्तृत विवेचन केले आहे. आशा आपरादांनी मुस्लिमांतील विवाह परंपरेचे बारीक-सारीक तपशीलासहित वर्णन केले असून दफनविधीच्या वेळचे धर्मसंस्कारही हे लेखक मांडतात.

मुस्लिम आत्मचरित्रिकारांनी आपल्या परिसराबरोबर संमिश्र समाजजीवनाचा वेध घेतला आहे. महाराष्ट्रातील मुस्लिम समाजाचे अंतरंग मांडताना सहजीवनाचा झालेला परिणाम, संमिश्र संस्कृतीचा होणारा प्रभाव, विविध भागातील भाषिक आणि सांस्कृतिक वैशिष्ट्यांबरोबर मुस्लिम समाजमन टिपण्याचा प्रयत्न या आत्मचरित्रांतून अनुभवास येतो. महाराष्ट्राच्या विविध भागांचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या या आत्मचरित्रिकारांनी मुस्लिम समाजाचे वास्तव या निमित्ताने मांडले आहे. ही सर्व आत्मचरित्रे आपल्या जीवनाचा लेखाजोखा मांडण्याबरोबर कृतज्ञतेची भावना घेवून लिहिलेली आहेत. आयुष्याच्या वाटेवरील बरे वाईट अनुभव मांडताना कुठेही नकाराची किंवा नैराश्याची भावना यातून व्यक्त होत नाही.

आपण आयुष्याचा प्रवास कसा केला, त्यातील अनुभव, घटना, प्रसंगांची मांडणी करून अनुभवातून आलेले चिंतन हे या आत्मचरित्रांचे वैशिष्ट्य आहे. परंपरेचा वारसा जपतानाही नव्या व्यवस्थेचा आग्रहही ठामपणे करण्याची वृत्ती या आत्मचरित्रिकारांनी दाखविली आहे. आपण मुस्लिम आहोत म्हणजे आपले वर्तन सर्वच स्तरावर इतरांपेक्षा वेगळं असायला हवं अशी भावना

कुठंही दिसत नाही. उलट बहुसंख्यांकांबरोबर राहताना सहजीवनाने जगणे अधिक सुंदर बनते अशी वृत्ती या आत्मचरित्रकारांची आहे.

आत्मचरित्रकार संबंधित काळाचे भाष्यकार असतात असे मानले जाते. यादृष्टीने काही तपशील मांडावासा वाटतो. स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात हिंदू आणि मुस्लिम समुदायांमध्ये अनेकवेळा जातीय स्तरावरील संघर्ष झाला. दोन्ही समाजात धर्माचा अतिरेकी अभिमान बाळगणान्या लोकांची मानसिकता अशा घटना घडविण्यास कागणीभूत होती. धर्माची अस्पृशा असे नव देऊन माणुसकीला काळीमा फासणान्या घटना घडत होत्या. शासनस्तरावर कागवाईचे आश्वासन दिले जायचे आणि जुजबी स्वरूपाची कागवाई ब्हायची. ठोम कागवाई नमस्त्याने दंगेखोरांचे धैर्य वाढले आणि याचा परिणाम म्हणून बाबरी मशिदीचा विघ्वंस झालेला मान्या जगाने पाहिला. बाबरीचे पतन ही केवळ एका इमारतीचे किंवा प्रार्थनास्थळाचे उद्ध्वस्त होणे नव्हते, तर सार्वभौम लोकशाही असणान्या देशातील अल्पसंख्य समाजाच्या अस्तित्वावर निर्माण झालेले प्रश्नचिन्ह होते. विविध जातीधर्माच्या या देशात एका अल्पसंख्य समाजाचे प्रार्थनास्थळ छिन्नी-हातोड्याने तोडून फोडून टाकले तेव्हा हा अल्पसंख्य समाज कोणाच्या आधारावर जगणार हा प्रश्न निर्माण झाला. विसाव्या शतकाने पाहिलेली ही सर्वात मोठी झुंडशाही होती.

बाबरी मशिदीचे पतन झाले या घटनेचा साधा उल्लेखही कोणत्याही आत्मचरित्रकाराने आपल्या कथनामध्ये केलेला नाही. बाबरीचे उद्ध्वस्त होणे सर्वांनी पाहिले, अनुभवले. याची प्रतिक्रिया सर्व थरातून उमटली. जातीय संघर्ष पेटला. सर्वसामान्य मुस्लिम या घटनेने हादरला. त्याच्या आस्थेवर प्रहार झाला होता. त्याने कदाचित तत्काळ प्रतिक्रिया नोंदविली नाही. पण आंतरिक स्तरावर त्याचे भेदरलेपण स्पष्टपणे जाणवत होते. एका विशिष्ट मानसिकतेची मंडळी अशा घटना वारंवार करू शकतात याची भीती मुस्लिमांना बेचैन करीत होती. सरकार, लोकप्रतिनिधी, कायद्याचे रक्षक या सर्वांच्या उपस्थितीत घडलेल्या या घटनेचा आत्मचरित्रकारावर कोणताही परिणाम झाला नाही याचे आश्चर्य वाटते. आत्मचरित्रकाराला कोणता अनुभव मांडावा आणि कोणता अनुभव मांडू नये याचे स्वातंत्र्य असले तरी संपूर्ण समाजावर परिणाम करणान्या घटनांसंदर्भात आपली संवेदनशिलता जागृत असायलाच हवी. केवळ आपलं आयुष्य इथंपर्यंत मर्यादित राहून स्वकथन करण्याची भूमिका घेऊनसुद्धा या घटनेसंदर्भातील साद-पडसाद नोंदविणे गरजेचे होते. पण असे घडले नाही ही बाब लक्षात घ्यावयास हवी. या आत्मचरित्रकारांमध्ये प्रत्यक्ष चळवळीमध्ये सहभागी असणारे हुसेन जमादार, मेहरुनिसा दलवाई, आशा आपाद, सव्यदभाई यांचा समावेश आहे. पण दुर्दैवाने वरील घटनेचा साधा उल्लेखही या लेखकांनी केलेला नाही. माणूस समाजाच्या सानिध्यात घडतो. मग, समाजावर परिणाम करणान्या घटनांचा, व्यक्तिजीवनावरील प्रभाव आणि परिणाम अधोरोखित घ्यावयास हवा होता.

२००२ साली गुजरातमध्ये जे घडले ते केवळ अमानुष होते. गोधा रेल्वेस्टेशनवर काही धर्मांध माथेकिरू प्रवाशांना जीवानिशी मारतात. या घटनेचे अत्यंत दुर्दैवी पडसाद संपूर्ण राज्यभर उमटले. गुजरातमध्ये राहणारा, व्यवसाय करणारा, नोकरी करणारा असा कोणताही मुस्लिम

...रून वाचला नाही. स्त्री, पुरुष, वृद्ध, मुल, गरादर स्थिया अशा सवाना अमानुषपणे मारण्यात आले. रस्त्यारस्त्यांमध्ये प्रेतांचा खच पडला. स्थियांवर बलात्कार झाले. गरोदर स्थियांची पोट फाडण्यात आली. माणुसकीला काळिमा फासणाऱ्या घटना घडत असताना केंद्र आणि राज्य सरकारने तर अघोषितपणे मुस्लिमांविरोधात फर्मान काढले. कायद्याचे रक्षकच सर्वसामान्य माणसांवर तुटून पडले. अनेक कुटुंबांचा निर्वंश झाला. कित्येकांनी आपली घरे सोडली. आयुष्यभराच्या कमाईवर एका क्षणात नांगर फिरला. धर्मांध मानसिकता आणि जातियवादी सरकार यांनी निरपराध मुस्लिमांची अक्षरशः कत्तल केली. या घटनेने केवळ देशच नव्हे तर आंतरराष्ट्रीय समुदाय हादरला. लोकशाहीचा आदर्श जगासमोर ठेवणाऱ्या देशामध्ये जाहीरपणे मानवतेचा खून झाला. अहिंसेचे पुजारी महात्मा गांधींच्या गुजरातमध्ये स्वातंत्र्यानंतरच्या काळातील सर्वांत मोठे हत्याकांड घडले.

आशा आपराद आणि सव्यदभाईंची आत्मचरित्रे या दुर्दैवी घटनेनंतर लिहिलेली आहेत. या दोन्ही व्यक्ती चळवळीशी नातं सांगणाऱ्या. मुस्लिम सत्यशोधकाच्या माध्यमातून मुस्लिमांच्या उन्नती आणि विकासाच्यादृष्टीने कार्यरत असणाऱ्या. पण यांनीही गुजरात घटनेचा साधा उल्लेखही आपल्या कथनामध्ये केलेला नाही. सामान्यातला सामान्य माणूसही या घटनेने प्रभावित झालेला होता. मग संवेदनशीलपणे स्वजीवनाचे कथन करणाऱ्या या व्यक्तिंवर गुजरात घटनेचा परिणामच झाला नाही असे म्हणायचे काय ? का यांनी जाणिवपूर्वक या संदर्भातील आपले मतप्रदर्शन टाळले असावे ? कारण कोणतेही असो, पण समाजमनाची स्पंदने जर साहित्यात प्रतिबिंबित होणार नसतील तर होणारी कृती केवळ घटनांची मांडणी बनते. भावनिकदृष्ट्या शुष्कपणा जाणवू लागतो. अर्थात यामुळे या आत्मचरित्रांचे मूल्य कमी होते असे मात्र नाही.

प्रत्येक समाज आपल्या जीवनविषयक धारणा घेऊन जगत असतो. विचाराने आणि कृतीने व्यक्ती कितीही पुढारलेली अथवा पुरोगामी असली तरी समाजाशी त्याचे असणारे नाते अभंग असते. मुस्लिम आत्मचरित्र लेखकांनी हे नाते घटूपणे विणले असल्याचा प्रत्यय त्यांच्या अनुभवातून येतो.

मराठीतील आत्मचरित्र वाड्यमय परंपरेला दीर्घ परंपरा आहे. समाजजीवनाच्या विविध क्षेत्रात कार्यरत असणाऱ्यांनी आपले जीवन लोकांसमोर ठेवले आहे. अशांच्या पंक्तीमध्ये मुस्लिम आत्मचरित्रकारांचे योगदान स्वागतशील वृत्तीने स्वीकारायला हवे. अल्पसंख्य असणाऱ्या या समाजाचे मानसिक, भावनिक आणि सामाजिक अंतरंग समजून घेण्यास या आत्मचरित्रांमुळे निश्चितच मदत होईल.